

KAŞGARLI MAHMUD'UN *DİVÂNÜ LÛGATI'T-TÛRK* ADLI ESERİNDEKİ TÜRK DÜNYASI HARİTASI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER VE YORUMLAR*

Hasan Hüseyin ADALIOĞLU**

ÖZET

Kaşgarlı Mahmud'un Divânü Lûgati't-Türk'te çizdiği harita, Türklerin yaşadığı coğrafyayı detaylı olarak gösteren ve günümüze gelen ilk Türk dünyası haritasıdır. Yaşadığı çağdaki Türk toplumunun dil özelliklerini ve kültür unsurlarını, Türk boyları ile komşuları arasındaki ilişkileri ele alan Kaşgarlı, Divanına eklediği bu Türk dünyası haritası ile Türkoloji bilimine çok önemli katkılar sağlamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritası basit ve plan şeklindedir. İslâm ülkeleri düzenli bir şekilde planlanıp bölgelere ayrılmıştır. Bu ülkeler ele alınırken, yazar güneyden kuzeye doğru, yani sağdan sola sınırdan sınıra kolay ve basit bir çizim uygulamıştır. Haritada dağların kırmızı, denizlerin yeşil, ırmakların mavi, kumluk alanların ise sarı renklerle çizilmiş olması, daha önce İslâm haritacılarının kullandığı bir tekniktir. Kaşgarlı Mahmud'un eserine ekli olan Türk dünyası haritası, onun kitabının metninde bulunmayan birçok bilgiyi ihtiva etmesi itibariyle bir tarih kaynağıdır.

Anahtar Kelimeler

Divânü Lûgati't-Türk, Dünya Haritası, Türk Dil Haritası, Kartografi, Kaşgarî

Türklerin, İslâm öncesi dönemde harita bilgilerinin var olduğunu Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Çin kaynakları, Hun Türkleri döneminde coğrafya haritalarını armağan olarak başka ülkelere göndermenin,

---

* Bu makale, daha önce Kırgızistan Uluslararası Atatürk Alatoo Üniversitesi ve Mahmud Kaşgarlı Barskanî Doğu Üniversitesi tarafından 24-28 Nisan 2007 tarihleri arasında düzenlenen "Kaşgarlı Mahmud ve Türk Dünyasının Dil, Edebiyat, Kültür ve Tarihi" konulu uluslararası konferansta sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir.

** Yard. Doç. Dr., Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / hhadali@ogu.edu.tr

bir saray geleneği olduğunu yazmaktadırlar.¹ Fakat eski devir Türk haritaları ile ilgili herhangi bir malzeme günümüze gelmemiştir. Bu durumda Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lûgati't-Türk*'te çizdiği harita, Türk coğrafyasını, Türk boylarını ve onlara komşu olan bölge ve milletleri tanıtan ve günümüze gelen ilk Türk dünyası haritasıdır. Kaşgarlı'nın; "Rum ülkesinden Maçine dek Türk illerinin hepsinin boyu beş bin, eni sekiz bin fersah eder. İyice bilinmek için bunların hepsi, yeryüzü biçiminde daire şeklinde gösterilir."² dediği harita, diğer İslâm haritalarından farklı olarak, Türklerin yaşadığı coğrafyayı tanıtmak amacıyla çizilmiştir.

Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritasında, İslâm haritaları ile beraber eski Türklerin cihan hakimiyeti anlayışlarını da görebilmekteyiz.³ Türk dünyası ile o günün bilinen ülkelerini gösteren bu harita, İslâmî dönem Türk coğrafyasının ve haritacılığının en özgün ürünüdür. Türk dili ve lehçeleri, atasözleri, inanç ve düşünce yapısı ve diğer örf adetleri gibi Türk kültüründeki tüm unsurlara değinen Kaşgarlı, Divanına eklediği bu harita ile Türkoloji bilimine çok önemli bilgiler sunmuştur.⁴ Ne yazık ki, günümüze değin bu harita Batılı bilginler tarafından ele alınıp az çok işlendiği halde Türk bilginlerince gereği kadar ilgilenilmemiştir.

İslâm dünyasında haritacılık, İslâm topraklarının genişlemesine paralel olarak gelişen bir bilim dalı idi. Haritacılık konusunda ilk bilgilenmenin, Yunan etkisinde olup Batlamyus'un eserinin değişik kaynaklardan tercüme edilmek suretiyle gerçekleştirildiği belirtilmektedir.⁵ Bu nedenle İslâm'ın ilk dönemlerinde yapılan haritalarda, tercümelerle oluşan bilgilenme sürecinin etkisiyle, Batlamyus/Marinos tekniğinin kullanıldığı gözlemlenmektedir.⁶

¹ Ahmet Caferoğlu, "Kaşgarlı Mahmud ve Divanü Lûgat-it-Türk", *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1972, s. xviii.

² *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, I, 30.

³ A. Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 61.

⁴ A. Caferoğlu, *a.g.m.*, s. XVII; Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lûgati't-Türk," *DİA*, IX, 448.

⁵ S. Hüseyin Nasr, *İslâm ve İlim*, çev. İlhan Kutluer, İnsan Yayınları, İstanbul 1989, s. 38; S. Maqbul Ahmad, "Harita", *DİA*, XVI, 205.

⁶ Batlamyus haritası ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Turgut Bilgin, *Genel Kartografya*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul 1974, s. 17-25.

Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritasından önce, İslâm dünyasında coğrafya biliminin ve haritacılığın gelişmiş olduğunu biliyoruz. İslâm dünyasında bilinen ilk dünya haritası, Bağdat'ta Abbasî Halifesi Me'mûn (813-833) için çizilen *es-Sûretü'l-Me'mûniyye*'dir.⁷ Bu haritayı daha sonra Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir el-Fezârî kopya etmiş, yeryüzünü kürevî şekilde tasvir etmiştir.⁸ İkinci olarak, Muhammed b. Musa el-Harezmi (öl. 847'den sonra) tarafından bir dünya haritası yapılmış, fakat bu harita günümüze kadar gelmemiştir.⁹

Batlamyus'un *Geografike Hiphegeses* adlı eserini Arapça'ya çeviren Sâbit b. Kurre (öl. 901)'nin de Sifatü'd-dünyâ adında günümüze ulaşmayan bir harita yaptığı bilinmektedir.¹⁰ 10. yüzyılda, Fatımî halifesi Azîz Billâh (975-996) için, iki coğrafya bilgini tarafından bir dünya haritası yapılmıştır. İpek kumaş üzerine altın sırma ve renkli ibrişimlerle yapılan bu harita, bölgeleri, dağları, nehirleri, şehirleri, denizleri ve değişik yolları göstermekteydi.¹¹ Batlamyus-Marinos geleneğinin en önemli temsilcisi sayılan ve gümüş bir tepsi üzerine on bölüme ayırdığı büyük bir dünya haritası çizen Sicilyalı coğrafyacı Şerif el-İdrisî (öl. 1165) ile Müslüman coğrafyacılar, dünya haritalarına birçok yeni bilgiler eklemiştir.¹²

10. yüzyılın ortalarına doğru İslâm coğrafya bilminde iki geleneğin oluştuğunu görüyoruz. Bunlardan ilkinin "Batlamyus/Marinos Geleneği" yani "*tasvirî coğrafyacılık*", diğersinin ise, "Belhî Geleneği" yani "*bölgesel coğrafyacılık*" olduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır. Belhî ekolü haritacılar

⁷ Bu harita ile ilgili bkz. Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, neşr. M. I. De Goeje, Leiden 1980, s. 33; S. M. Ahmad, *a.g.mad.*, s. 206. Ayrıca, Prof. Dr. Fuat Sezgin'in öncülüğünde, Aralık 2006'da İstanbul Topkapı Sarayı'nda gerçekleştirilen "İslâm İcatları Sergisi"nde Halife Me'mûn'un dünya haritasının da yer aldığı meşhur dünya küresi sergilenmiştir.

⁸ S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 206; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar-Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri*- Kitabevi Yayını, İstanbul 2002, s. 213.

⁹ S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 206.

¹⁰ Ignati Iulianovich Krachkovsky, *İstoria Araboskoi Geograficheskoi Literatury*, çev. S. Osman Haşim, *Târîhu Edebi'l-Coğrafi'l-Arabî*, Kahire 1963, s. 206; S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 206.

¹¹ S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 206.

¹² S. M. Ahmad, *a.g.m.*, s. 207; Aynı mlf., "Kharita", *EI*, IV, 26; İlhan Kutluer, "Belhî, Ebû Zeyd", *DİA*, V, 413-414; Osman Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 80-81.

rının çizimlerine dinî ve siyâsî faktörlerin hakim olduğu görülmektedir. Onların yaptığı yuvarlak dünya haritalarında Mekke merkezî bir konumda gösterilmekte, kuzey güneyde ve güney kuzeyde yer almaktadır. Güney yarımküresi ise Afrika'nın uzantısı verimsiz bir arazi ile kaplı gösterilmiş ve bütün kara parçalarının etrafı büyük bir denizle çevrilmiştir. Belhî ekolüne mensup haritacılar, bölgesel haritalarda fizikî sınırları göstererek kendi zamanlarındaki coğrafi sınırları belirlenmiş ülke kavramını ilk defa kullanmışlardır.¹³

Belhî ekolünün ilk ve önemli takipçisi İstahrî (öl. takriben 957), *Mesâlikü'l-memâlik*¹⁴ adlı eserinde, çeşitli bölgesel haritalar ile, bir yuvarlak (dairevî) dünya haritası yapmıştır. Bu eserde memleketlerin yollarını, meskun yerlerin isimlerini doğru olarak belirlemiş; ayrıca Horasan ve Türkmenistan ile bu çevrelerin coğrafi özellikleri, yer altı zenginlikleri ve ekonomik faaliyetleri hakkında ilginç bilgiler vermiştir.¹⁵

Bu ekolün ikinci önemli temsilcisi İbn Havkal (öl. 977), konu ile ilgili eseri *Kitâbu Sûreti'l-arz*'da¹⁶, bir dünya haritası ile yirmi iki adet mahallî harita ve deniz haritaları yapmıştır. Belhî ekolünün en önemli coğrafyacısı, Kudüs'lü Makdisî (öl. 991'den sonra), *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*¹⁷ adlı eserinde, yaptığı seyahatler sonucunda elde ettiği bölgeler hakkındaki geniş bilgisine dayanarak, bütün İslâm ülkesinin sınırlarını tespit etmiştir. Daha sonra bir İslâm dünya haritası çizerek, sıradan insanların bile kolayca anlayabileceği şekilde yolları kırmızı, karaları altın sarısı, denizleri yeşil, nehirleri mavi ve meşhur dağları hâki renkte boyamıştır.¹⁸

¹³ Murat Ağarı, *a.g.e.*, s. 219; O. Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 81.

¹⁴ İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1870, (Fuat Sezgin), Frankfurt 1992.

¹⁵ O. Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 81; Marina Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXII, 204.

¹⁶ İbn Havkal, *Kitâbu sûreti'l-arz*, nşr. J. H. Kramers, Leiden 1938-9, Frankfurt 1992; S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 53.

¹⁷ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877.

¹⁸ S. M. Ahmad, "Coğrafya", s. 53.

Son olarak, Kaşgarlı Mahmud'un eserlerinden etkilendiği tahmin edilen Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî *et-Tefhîm*¹⁹ adlı eserinde denizlerin konumunu gösteren yuvarlak bir dünya haritası yapmış; *Âsâru'l-Bâkıye*²⁰ isimli eserinde gökler ve karalarla ilgili düşüncelerini yazmıştır. Birûnî'nin görüşleri kendisinden sonraki birçok coğrafyacılığı etkilemiş, onun tesiri ile birçok dünya haritası çizilmiştir.²¹

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritasını çizdiği sırada İslâm coğrafya biliminin ve bölgesel coğrafyacılığın oldukça gelişmiş olduğunu görüyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un eserini kaleme aldığı yer olan Bağdat, bilimsel açıdan, özellikle 10. ve 11. yüzyıllarda en verimli çağlarını yaşıyordu. Bu yüzden onun, önceki İslâm coğrafyacılarının eserlerinden etkilenmiş olması pek mümkün görünmektedir. Bu konuda A. Caferoğlu'nun: "İslâmiyet öncesi Türk kültür ürünlerini Çince'den aktarma ya da aşırma sayanlar, İslâmî dönem Türk kültür varlığını da Arap kültürüne bağlamakta kusur etmemişlerdir. Nitekim, Kaşgarlı'nın Dîvân'ına eklediği haritayı da Araplardan alınma olarak tanıtmak istemişlerdir. Tek dayanakları Kaşgarlı haritasından daha öncesine ait Arap haritalarının bulunmasıdır." sözleri, bu tahminleri değiştirmez.

Kaşgarlı Mahmud'un çizdiği haritanın, dairevî olması sebebiyle İdrisi'den alınmış olabileceği tahmin edilmiştir. Ancak o, İdrisi'den daha erken dönemde yaşadığı için, İstahrî'den veya çağdaşı Birûnî'den ya da Makdisî'den etkilendiğini farzetmek daha isabetlidir.²² S. Tekeli bu harita için, "Türkler tarafından çizilen ilk Dünya haritasıdır ve Birûnî'den alınmış olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak, Birûnî'den daha farklı ve ayrıntılı bilgiler verir" demektedir.²³ Belhî geleneği benimseyen haritalar, X. yüzyıldaki İslâm devletlerinin genel görüntüsünü veriyorlardı ve aynı dönemdeki Avrupa haritalarına nispetle daha fazla coğrafya bilgisi içeri-

¹⁹ Birûnî, *Kitâbu't-t-Tefhîm fî evâ'ili sinâ'ati'tencîm*, *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, trc. ve nşr. Ramsay Wright, London 1934.

²⁰ Birûnî, *el-Âsârü'l-bâkıye 'ani'l-kurûni'l-hâliye*, nşr. C. E. Sachau, Leipzig 1923.

²¹ Günay Tümer, "Birûnî", *DİA*, VI, 212-213; S. M. Ahmad, "Harita", s. 208-209.

²² Sevim Tekeli-Esin Kahya-Remzi Demir, *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayınları, Ankara 1999, s. 206-207.

²³ S. Tekeli vd. *Bilim Tarihine Giriş*, s. 209; O. Gümüşçü, *a.g.e.*, s. 84.

yorlardı. Bu gelenekte, karalar ve denizler gerçeğe uymayan geometrik şekiller halinde çizilmiştir. Yine bu haritalarda göller daima yuvarlaktır; hatta Akdeniz dahi yuvarlatılmış ve bir daireye benzetilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritası da basit ve plan şeklindedir. İslâm ülkeleri düzenli bir şekilde planlanıp bölgelere ayrılmıştır. Bu ülkeler ele alınırken, yazar güneyden kuzeye doğru, yani sağdan sola, sınırdan sınıra, kolay ve basit bir çizim uygulamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un haritasında dağların kırmızı, denizlerin yeşil, ırmakların mavi, kumluk alanların ise sarı renklerle çizilmiş olması, daha önce İslâm haritacılarının kullandığı bir tekniktir.

Bu yüzden, Kaşgarlı Mahmud'un haritasında, Uzak Doğu tanıtılırken ve esere eklenen harita çizilirken, Müslüman coğrafyacıların eserleri kullanılmıştır, diyoruz. Ancak Türklerin yaşadıkları bölgelere ilişkin bilgiler Kaşgarlı Mahmud tarafından toplanan coğrafi birikimin neticesidir.²⁴ Kaşgarlı Mahmud, Türk dünyası haritasını çizmeden önce Türklerin yaşadığı coğrafyayı yani illeri, obaları, bütün bozkırları bizzat gezmiş ve tanımış ve sonra 11. yüzyıldaki yerleşim şekline göre haritada göstermiştir.²⁵

Türk Dünyası Haritası Üzerine Çalışmalar

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgâti't-Türk* adlı kitabını 25 Ocak 1072'de yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip yeni ilaveler yaptıktan sonra 12 Şubat 1074'te tamamlamıştır. Ardından da eserini muhtemelen 1077'de Bağdat'ta Halife Muktedî Biemrillah'ın oğlu Ebu'l-Kasım Abdullah'a takdim etmiştir.²⁶ Kaşgarlı Mahmud'un eseri, XIV. yüzyıldan itibaren Kâtip Çelebi zamanına kadar bilim adamları tarafından bilinmekteydi. Ancak bir ara kaybolan eserin sonradan istinsah edilmiş bir nüshası, II. Meşrutiyet döneminde Ali Emirî tarafından ortaya çıkarılmış ve bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bugün *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün mevcut olan tek nüshası, 1 Temmuz 1266'da Muhammed b. Ebû Bekir b. Ebû'l-Feth es-

²⁴ S. Tekeli vd., *Bilim Tarihi*, s. 207; Ömer Faruk Akün, "Kaşgarlı Mahmud", *DİA*, XXV, 12.

²⁵ *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, I, 4.

²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lûgâti't-Türk*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, Tıpkı Basım, sondaki istinsah kaydı; M. S. Kaçalın, *a.g.m.*, s. 446.

Sâvî tarafından, Kaşgarlı Mahmud'un eserinin orjinalinden istinsah edilmiş nüshadır.²⁷

Dîvânü Lûgâti't-Türk'ün tercümesi, edebî yönü ve gramer yönü üzerinde gerek yurt içinde gerekse yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır. Eser, ilk kez Kilisli Rıfat Bilge(1915-1917) tarafından Arap harfleriyle dizdirilip yayımlanmıştır. Bu ilk yayımdan sonra, eser ve müellifi üzerine birçok araştırma ve inceleme yapılmıştır. Fakat bu çalışmalar daha ziyade eserin tercümesi, edebî yönü ve dil ve gramer özellikleri üzerinedir. *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'teki harita üzerinde fazla durulmamıştır. Zeki Velidi Togan *Tarihte Usûl* (s. 61), *Umumî Türk Tarihine Giriş* (muhtelif yerler), ve *Kopuz* mecmuasında "Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meseleleri Üzerine" yazdığı bir sayfalık bir yazı ve diğer bazı çalışmalarında haritaya biraz olsun değinmiştir. Son zamanlarda Sevim Tekeli bilim tarihi ile ilgili çalışmalarında harita ile ilgili kısa bilgiler vermektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ü Kilisli Rıfat tarafından yayımlandıktan sonra Batılı araştırmacıların da dikkatini çekmiş, Alman, Rus, Macar ve Fransız bilim adamları *Dîvân*'ın edebî yönü ile ilgili makaleler yazmışlardır.²⁸ Rus Türkologlarından V. V. Barthold, Sovyet Bilimler Akademisi'nde *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün sözlüğü ve bazı parçaları üzerine özet bir çalışma yapmıştır. Barthold'un, Türk tarihi araştırmalarında esere geniş yer vermesi, diğer Rus Türkolog ve filologlarının da ilgisini çekmiş, yapılan çalışmalarla bu esere Türk dilleri tarihi için büyük önem göstermişlerdir. Daha sonra S. E. Malov, K. K. Yudahin, İ. V. Stebleva, H. G. Nigmatov gibi araştırmacılar; Bakü'den Çobanzade, Azerbaycan Devlet Üniversitesinden P. K. Juze, Tatar bilginlerden Cemil Validov *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'ün dil yapısı ve Türk dilleri açısından önemi üzerinde durmuşlardır. Özbek filologlardan A. Fitrat, *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'teki bazı bölümleri Özbekçeye, H. S. Hocayev, A. Demircizade, A. Cafer, C. Efendiyev Azericeye çevirdiler. Yine Özbek filologlarından Alibek Rustamov *Dîvân*'ın Rusça çevirisini yapmıştır.²⁹

²⁷ Fatih Millet Kütüphanesi, Arapça Yazmalar, nr. 4189.

²⁸ M. S. Kaçalın, *a.g.m.*, s. 449.

²⁹ A. N. Kononov, "Sovyetler Birliğinde Kaşgarlı Mahmud'un Divanını Konu Alan Araştırmalar", *Bilimsel Bildiriler, Ilgaz Aylık Fikir ve Sanat Dergisi*, Yıl 2, Sayı 133, Ekim 1972, s. 6-7.

Dîvânü Lûgâti't-Türk'teki dairevî Türk dünyası haritası üzerinde, Rus bilim adamlarından I. I. Umnyakov bir çalışma yapmış ve bu orijinal Türk dünyası coğrafya haritasının bazı ayrıntılarını izah edebilmiştir. Özbek coğrafyacılarından Hamidulla Hasanov gibi Türk kökenli bilginler de Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvân*'ındaki coğrafyaya dair bilgileri ve haritayı yorumlamıştır.³⁰ Son olarak, Ignati Iulianovich Krachkovsky, *İstoria Araboskoi Geograficheskoi Literatury*, adlı kitabında Kaşgarlı Mahmud'un haritasına kısa bir yer ayırmıştır.³¹

Dîvân'daki harita, geniş olarak ilk kez Alman bilim adamı Josef Marquart'ın dikkatini çekmiş fakat dil zorluğunun yanı sıra çözümlenebilmesi zor ve sıradışı olmasından dolayı pek dikkate alınmamıştır. Ancak yine de, harita üzerinde bazı tespit ve yorumlarda bulunmuştur.

Sonra, P. Heinrich Häsler haritaya ilgi göstermiş ve Häsler yorumunda; büyük kırmızı bir şekilde işaret edilmiş olan 4 kalenin içine yerleştirilmiş bölgeyi Tarım bölgesi olarak yorumlamış ve Türkistan'ı Türk boylarının merkezi olarak göstermiştir. Bununla birlikte o da, haritanın çözümlenmesini sağlamaya çalışmıştır.

"P. Heinrich Häsler'e göre, harita gerçekte Türk boylarının coğrafi yerleşimlerini göstermektedir. Haritanın amacı, içinde bulunduğu kitabın amacıyla örtüşmektedir, yani Türk dilinin tespitini mümkün olduğunca görselleştirebilmektir. Dil hususuna (ya da diyalekt) ilgiyi arttırmak için yazar, İslâm âlemindeki Tatar boylarının tarihsel anlamını ve hali hazırdaki politik gelişimlere değinmektedir. Ona göre harita oldukça inandırıcı bir dille konuşmaktadır. Örneğin, Tatarların ya da dolaylı olarak Moğol boylarının batıya doğru yeni bir göçü görülebilmektedir. Kıpçaklar, öncü birliklerini halihazırda Hazar denizi civarına yerleştirmiş ve batıya doğru, zafer yoluna katılabilmek için Cengiz Han'ın, dünya hükümdarlığına ulaşmasını beklemektedirler. Harita dikkatimizi ustalıkla doğrudan doğruya kırmızıyla işaretlenmiş bir dörtgene çekmektedir ki bu, burçlar ve surlarla güçlendirilmiş bir kale izlenimini uyandırmaktadır. Etraftaki "kırmızı dağlar" notundan anlaşılacağı üzere devasa sıradağlardan bahse-

³⁰ A. N. Kononov, aynı yer.

³¹ Ignati Iulianovich Krachkovsky, *İstoria Araboskoi Geograficheskoi Literatury*, çev. S. Osman Haşim, *Târîhu Edebi'l-Coğrafi'l-Arabî*, Kahire 1963, I, 262-263.

dilmektedir. Merkezde yazarın okuyucularına görsel olarak aktarmak istediği bölgeler gösterilmektedir. Yazar, “Gerçekte ise Orta Asya’nın devasa sıradakları doğal unsurlarla oluşmuş bir hisardır ki geçen bin yıl içerisinde buradan çıkan kavimler uzak batıdaki medeni topraklara saldırılar yapıyorlardı. Amaçları, hırçın bir şekilde Avrupa’nın kalbine yol alarak çürümüş bir medeniyete kendi hükümdarlıklarının standartlarını yerleştirmektir.”³² sözleriyle, haritayı yorumlamıştır.

Kaşgarlı Mahmud’un Türk dünyası haritasını daha sonra Konrad Miller, Isık gölü³³ merkeze alarak fizikî gerçeğine uygun şekilde yorumlamıştır. K. Miller, P. H. Hönsler’in Tarım bölgesini merkeze alan görüşü dışında, diğer yorumlarına katıldığını ifade etmektedir. Bu durumda haritayı son olarak K. Miller belki de daha gerçekçi ve detaylı olarak yorumlamıştır. K. Miller’in 1931 yılında yayımladığı *Mappe Arabicae*³⁴ adlı eserinde yer alan Kaşgarlı haritasının yorumu daha sonra Fuat Sezgin’in editörlüğünde yayınlanan *İslâmîc Geograpy*³⁵ adlı hacimli eserde yer almıştır. K. Miller tarafından, Isık Göl bölgesinin en eski Türk yurdu olarak gösterilmesinin sebebi, bu bölgenin orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yer işgal etmesinden ve Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü’nün kaynaşma yeri olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, batı-doğu ticaret yolu o dönemde de Balasagun-Isık Göl-Kuç-Koço üzerinden Çin’e ulaşıyordu.³⁶

³² “Türkische Welkarte von al Kaschgari”, *İslâmîc Geograpy*, Edited by Fuat Sezgin, Institute for the History of Arabic-İslâmîc Science at the Johann Wolfgang Goethe University, vol. 241 (1994), Frankfurt am Main, s. 142-143.

³³ Isık Göl, *Mucmelü’t-tevârih* adlı yazarı bilinmeyen bir eserde “Yafes’in oğlu Türk’ün doğduğu yer” olarak gösterilmektedir (V. V. Bartdhold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 28).

³⁴ Konrad Miller, *Mappae Arabicae: ArabischeWelt-und Landenkartendes* 9-13. Jahrhunderts (I-V), Stuttgart 1926-31; A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 61.

³⁵ “Türkische Welkarte von al Kaschgari”, s. 142-148,

³⁶ Ahmet Taşağıl, “Isık Göl”, *DİA*, XIX, 136. Gölün etrafında Barsgan, Atbaş, Çumgal ve Tokuz Tarav gibi bir çok eski yerleşim yerinin harabeleri vardır. İslâm kaynaklarına ve bazı destanlara göre en eski Türk yurdu bu bölgedir. Oğuznâmelere göre Türk ibni Yafes Isık göl civarında yaşamıştır.

Konrad Miller'e göre, haritanın önceki Arap haritalarından farklı yönleri şunlardır: Kaşgarlı'nın haritasında üst taraf doğuyu göstermektedir. Halbuki önceki İslâm haritalarında üstte güney yer almaktadır. Haritanın etrafını çevreleyen okyanusun dışında önceki haritalarla ortak yönü pek bulunmamaktadır. Türk haritası, Arap haritalarına karşın dünyanın üç parçasını, Avrupa, Asya ve Afrika'yı çok az tanımaktadır. Akdeniz, Arap ve İran körfezinden, Karadeniz'den, Nil nehrinden, ayrıca Avrupalı büyük devletlerden (Fransa, Almanya, İtalya ve Balkanlar'da yaşayan çeşitli Hıristiyan milletlerden) ve Anadolu'dan, hiç bahsedilmemiştir.³⁷

Türk Dünyası Haritasınının Fizikî Coğrafyaya Göre Yorumu

Kaşgarlı Mahmud'un eserine ekli olan Türk Dünyası haritası, onun kitabının metninde bulunmayan birçok bilgiyi ihtiva etmesi itibariyle bir tarih kaynağıdır.³⁸ Bu haritayı, Kaşgarlı Mahmud'un renklendirdiği şekilde denizler, göller ve nehirler, dağlar ve çöller, şehirler ve bölgeler olarak yorumlamak mümkündür. Konrad Miller de buna benzer bir sınıflandırma yapmıştır.

Haritanın çizildiği sayfanın dört köşesinde "dağlar kırmızı, denizler yeşil, nehirler mavi, kumluk alanlar ise sarıdır" ibareleri yazılıdır. Yani haritanın kolay anlaşılır olması için renklendirildiği ifade edilmektedir.

Haritanın en dışındaki dairede dört ana yönü işaret eden; eş-şark (doğu), eş-şimal (kuzey), el-garb (batı) ve el-cenûb (güney) şeklinde yön isimleri yer almaktadır. Haritanın tepe noktasında doğu, altta batı, sağda güney, solda kuzey yön gösterilmiştir. Haritayı doksan derece sağa çevirerek baktığımızda kuzey yön tepeye gelir ve gerçeğe uygun ve daha kolay yorumlanabilir hale gelir.

Kaşgarlı, Türk dünyası haritasında, İslâm dünyasının en batı uç noktasında İspanya (Endülüs)'yü gösteriyor. Ancak Türklerin yaşadığı coğraf-

³⁷ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 142-143; A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usûl*, Enderun Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1985, s. 61.

³⁸ A. Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 61.

yayı Rum ülkesinden başlatıyor ki³⁹, burası tam kuzeybatıda gösterilmiş olan halic⁴⁰ (aliç) yani İstanbul'dur.

İslâm ülkeleri düzenli bir şekilde planlanıp bölgelere ayrılmış ve haritanın diğer üçte birinde yer almıştır. Bu ülkeler ele alınırken, yazar güneyden kuzeye doğru gitmektedir, yani sağdan sola sınırdan sınıra kolay ve basit bir çizim uygulamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un haritasında dağların kırmızı, denizlerin yeşil, ırmakların mavi, kumluk alanların ise sarı renklerle çizilmiş olması, daha önce İslâm haritacılarının kullandığı bir teknik idi. Ör. Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm* adlı eserinde benzer şekilde renkli bir İslâm dünyası haritası çizmişti

Haritanın en doğusunda Caburga (Japonya) yer almaktadır. Asya'nın batısı, kuzeyi ve güneyi çizilmeden bırakılmıştır. Bir plan olarak birçok hatalarla dolu olmasına rağmen doğu bölgelerine ilişkin verdiği bilgiler gerçeğe uymaktadır.⁴¹

Denizler ve Göller (Koyu Yeşil Renkli)

Dairevî şekilde çizilmiş olan haritanın en dışında tüm dünyayı çevreleyen bir deniz (okyanus) yer almaktadır. Kuzeyde Hazar denizi yani, Bahrü'l-Âbiskün veya Âbeskun Denizi⁴² ile Aral Gölü su damlası şeklinde çizilmiş ve muhtemelen Bahrü'l-Âbiskün⁴³ Hazar Denizi'nin alt yarısı ile

³⁹ *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, s. 30.

⁴⁰ İbn Havkal, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'te, Rum ülkesini İstanbul'dan başlatıyor ve "İstanbul Halici" tabirini kullanıyor (*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler*, der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân, haz. Mehmet Şeker vd. Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s. 83.

⁴⁰ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1877, s. 62.

⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud'un renkli dünya haritası. Ek 1.

⁴¹ S. Tekeli, *a.g.e.*, s. 4.

⁴² Âbiskün; Hazar gölünde bulunan canlı ve bitkilerin yaşadığı dört büyük adadan biridir. İlk kez bu isimden İstahrî, *Mesâlik*...nşr. De Goeje, Leiden 1927 s. 219'de bahsetmektedir. Kaşgarlı Mahmud Hazar Denizi ile Aral Gölü'nü karıştırmış birini diğerine ilave etmiştir (Ramazan Şeşen, *İlk İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985, s. 110).

⁴³ İslâm kaynaklarında Harezmi Gölü veya Horasan Gölü olarak da geçmektedir. Yani Hazar Denizi olması daha doğrudur.

Aral Gölü bütünleştirilmiştir.⁴⁴ Dîvân'da Bahrû'l-Âbiskun ile Hazar Denizi kastediliyor, ancak Hazar Denizi'nin alt kısmına birleştirilmiş Aral Gölü olması gerçeğe daha uygundur. Bu yüzden biz Âbiskun Denizi'ni Aral Gölü ile birlikte düşünüyoruz.⁴⁵ Balkaş gölü, Hazar Denizi'nin kuzey doğusunda üçgen olarak gösterilmiştir.

En doğuda Cabarga (Japon) Adası'nı görüyoruz. Yarım daire şeklinde deniz ve okyanus tarafından çevrilmiştir. Tahminimizce bu cennet adası (Japon Adası) doğuda en uzakta gösterilmiş ve yerleştirilmiştir. K. Miller, bu adayı Japonya kastedilmemektedir, der.⁴⁶ Ancak S. Tekeli konu ile ilgili makalesinde bu adanın Japon adası olduğunu ifade etmektedir.⁴⁷ Bu durumda Kaşgarlı'nın Türk dünyası haritası, Japonya'yı bir harita üzerinde gösteren ve günümüze gelebilen ilk dünya haritası olma özelliğini de taşımaktadır denilebilir.

Yarım daire şeklindeki doğu denizinden ay şeklinde bir dağ uzantısı görünmekte ve Doğu Çin denizine yönelmektedir. Bunun üzerinde Maçin⁴⁸ veya Masin işaret edilmiştir. Masin, Yüksek-Büyük Çin anlamına gelmektedir. Orak şeklinde denizdeki bir yarık görüntüsü Güney Çin denizi veya Tong-king'deki körfezi işaret ediyor. Güneyde, koni biçimindeki deniz kesiti Bengal Körfezi denizini işaret ediyor olmalı. Haritada Karadeniz ve Akdeniz hiç yer almamıştır.⁴⁹ Ancak en kuzeybatıda Rum ülkesinin başlangıç yeri olarak Haliç gösterilmiş; muhtemelen bundan Marmara Denizi kastedilmiştir.

Haritanın tam ortasında nehirleri olan bir göl görünmektedir ve tamamıyla dağlık alanlarla çevrilmiştir. H. Häsler ilk başlarda burasını "Tarım bölgesi" olarak tespit etmiştir. Ancak, F. Marquart'ın tespitleri

⁴⁴ Hazar denizinin Aral Gölü ile birleştirilmesinin muhtemel nedeni iki gölü birbirine bağlayan doğal ya da yapay büyük bir nehrin varlığı düşüncesi olsa gerektir. Çünkü, Köprülü Kütüphanesi nr. 1263'te bir mecmuada böyle bir bilgi mevcuttur (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 89).

⁴⁵ *Divânü Lûgat-it-Türk*, III, 150.

⁴⁶ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 144.

⁴⁷ İslâm coğrafyacılarının hiç bahsetmediği bu adayı ilk gösteren Kaşgarlı Mahmud'dur (S. Tekeli, *a.g.e.*, s. 4-5). Dipnot olarak Besim Atalay, *Divânü Lûgati't-Türk*, Ankara 1998, s. 30 gösterilmiştir.

⁴⁸ *Divânü Lûgat-it-Türk*, I, 28, 29, 30, 453 Yukarı Çin (Tawgaç) olarak gösterilir.

⁴⁹ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 144.

daha uygundur. Burası kuzeydoğudan akan Çu Nehri ve diğer küçük nehirlerin karıştığı Isık Göl olmalıdır. Balasagun ve Barskan şehirleri arasında göl işaretlenmiştir. Isık Göl gibi Balasagun ve Barskan'ın güneyinde Narin Nehri bulunmaktadır. Bu gölün Isık Göl olduğunu işaret eden bir diğer kanıt da aşağıda ele alınan yol güzergahlarından ikisinin bir tarafta diğerinin de diğer tarafta bulunmasından anlaşılmaktadır.⁵⁰

Nehirler (Mavi Renkli)

Haritanın alt yarısının neredeyse tamamı iki adet paralel akan nehir tarafından bölünmüştür. Bu nehirlerden biri, haritada da yazıldığı gibi kaynaklarını doğu sınır dağları olan Tibet'ten alan Ceyhun, Oxus ya da Amu Derya; diğeri, Seyhun Nehri yani, Jaxartas veya Sir Derya'dır. Seyhun, Şaş şehriden sonra kuzeyde Kaşgar'ın yukarisından devam etmektedir ve Yarkent (Özkent), Kâşân, Hocent'in yakınlarında bir nehir kolu ile birleşmektedir. Nehir haritada görülmektedir, ancak yine de Seyhun adı yanlışlıkla ya da anlamsızca İndus'un yanında yazılmıştır.⁵¹

Kuzeyde İdil Nehri(Volga), Kıpçakların bölgesinden doğmakta ve Hazar denizine akmaktadır. Oldukça kollara ayrılmış nehir bölgesi İrtiş ya da Ural nehrinin kuzeyinde Çelkar Tengis gölü ile Turgay nehrinin bulunduğu bölge olmalıdır. Burası da kuzeyde çok sayıda nehir kollarının varlığını göstermektedir. İdil Nehri ile paralel akan aynı zamanda diğeri gibi Hazar'a dökülen en alttaki nehir, doğuş ve aktığı yere göre Ural Nehri olmalıdır.⁵²

Kuzeyden doğuya ve üçgen şeklindeki göle dökülen nehir, -bu gölü Balkaş gölü olarak işaret ediyoruz- Çu Nehri veya başka bir nehir olabilir. Her ne kadar Çu Nehri Isık Göl'e akıyorsa da, Isık Göl ve Balkaş gölü hatalı olarak, Hazar Denizi ile Aral Gölü'nün birleştirildiği gibi, bir arada ya da aynı kabul edilmiş olmalıdır. Çıkış noktası ya da kaynağı Tanrı Dağları (Cennet dağları) olan İli Vadisi, ya da İli nehri de Balkaş Gölü'ne akmaktadır. İrtiş vadisi Büyük Altay Dağları'ndan başlayıp Balkaş gölüne uzanıyor. Yine İrtiş nehri de Balkaş Gölü'ne dökülüyor gösterilmiş; gerçekte İrtiş Nehri, Obi Nehri ile birleşip Kuzey denizine dökülmektedir.

⁵⁰ Aynı yer.

⁵¹ Aynı yer.

⁵² Aynı yer.

Buradaki nehir İrtiş olmayabilir, Balkaş Gölü'ne dökülen bölgedeki küçük nehirlerden biri de olabilir.⁵³

Yemar (Emil) vadisinin iki tarafında gösterilen diğer iki nehir, büyük ihtimalle kuzeyin iki büyük nehrini göstermektedir. Bunlar gerçekte Ural dağlarından doğup Kuzey Denizi'ne akan ve İrtiş nehrini besleyen Tobol ve İşim nehirleri olabilirler. Ancak burada hatalı olarak Balkaş Gölü'ne akıyor gösterilmişlerdir.⁵⁴ Şöyle de yorumlanabilir; Balkaş Gölü'ne dökülen İli nehrinden başka küçük nehirler var, muhtemelen bu küçük nehirler de gösterilmiş olabilir.

Hind bölgesindeki nehir İndus'tur. O da güneydeki sınır dağlarından doğmakta ve haritayı çevreleyen denize (okyanusa) dökülmektedir.

Sağ taraftaki dağlık bölgede işaretlenmiş olan nehir durum itibariyle ve kollarına göre sadece Tarım olabilir. Isık Göl'e dökülen nehirlerden biri Talas nehrini işaret ediyor olmalı.⁵⁵

S İ R A D a ğ l a r (K ı r m ı z ı R e n k l i)

Bu haritadaki dağlık alanların isimleri iki istisna dışında işaretlenmemiştir. Bununla beraber komşu ülkeler ve şehirler oldukça sade bir dille aktarılan Orta Asya'nın bu yüksek dağlık dünyası hakkında bizi bilgilendirmektedir. Isık Göl her taraftan, özellikle güneye doğru genişleyen dağlık alanlarla çevrilmiştir. En güneydeki sıradağlar Himalaya'lara aittir, ardından Hindukuş, daha sonra güneyde Karakurum sıradağları ile sınırlanmıştır. Bir diğer ayırım da Altay dağları, hemen kuzeyinde Pamir sıra dağları, doğuda Altın Dağ gösterilmiş olduğu anlaşılıyor. İç taraftaki sıradağlar Cennet sıradağlarını işaret eden Tiyaşan'dır. Gölün kuzeyine doğru Alatav dağı ve Büyük Altay dağ kollarını görmekteyiz. Doğal bir kale şeklinde gösterilen bu coğrafya Çin'e taarruz eden bozkır orduları için bir üs ve mühimmat merkezi olduğu gibi müdafaa için de mühim olmuştur.⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud: "Türkler Allah'ın has askerleridir. Allah onları istediği ülkelere musallat eder, Allah dünyanın en yüksek mıntıka-

⁵³ Aynı yer.

⁵⁴ Aynı yer.

⁵⁵ *A.g.m.*, s. 145.

⁵⁶ Aynı yer.

larını Türkler için vatan yapmıştır.” diyerek⁵⁷ Tıyanşan dağ yaylalarının ehemmiyetini belirtir ve Türk yurdunun doğal korunmuşluğunu haritasında gösterir.

Doğuda Borochoro sıradağları Isık Göl bölgesini kapatıyor.

Batı’da Aral gölünün güneydoğusundaki Karacuk dağına doğru devam eden İskender sıradağları vardır. Burası, Kara Dağ’ın görülebildiği Oğuzlar bölgesidir. Kuzeyde Volga ve Ural’ın doğduğu ve beslendiği Ural sıradağları bulunmaktadır. Ancak küçük sıradağları ele almıyoruz. Hazar denizi üzerindeki kalın çizgi Kafkaslar’ı andırıyor.⁵⁸

Yarım daire şeklinde oldukça belirgin olan güneydeki sıradağlar ile büyük olasılıkla Büyük İskender’in zafer yürüyüşünü durduran Himalayalar kastedilmemiştir. Ancak üzerine düşülen not Seddi Zülkarneyn, “İskender duvarı” anlamına gelmektedir. Daha çok bütün resim, Yecüc ve Mecüc ülkesini anlatan başka bir dünya haritasından bir alıntı gibi durmaktadır ve kuzeydoğudaki bir sıradağa işaret etmektedir.⁵⁹

Çöller ve Kumluk Bozkırlar (Benekli Açık Yeşil Renkli)

Haritada dört adet çöl isimlendirilmiştir, bu çizimden şu anlaşılabilir:

Batıda, İslâm ülkelerine karşı gösterilen büyük Fars (İran) Çölü olmalı; Kuzeyde gösterilen ıssız Sibiryâ stepleri olmalı. Doğuda yuvarlak bir düzlük olarak aktarılan Gobi çölüdür. Güneydeki ise Hint çölü olmalıdır.⁶⁰

Bölgeler (Pembe Çizgilerle Ayrılmış) ve Şehirler (Küçük Sarı Renkli Daireler) şeklinde gösterilmiştir

Bölgeler pembe çizgilerle birbirinden ayrılmışlar, şehirler ise küçük ve sarı renkli dairelerle işaretlenmişlerdir. Haritanın alt yarısında, yani

⁵⁷ A. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 110.

⁵⁸ “Türkische Welkarte von al Kaschgari”, s. 145.

⁵⁹ *A.g.m.*, s. 145.

⁶⁰ *A.g.m.* s. 146.

batı ve güneybatıda yerleştirilmiş ülkeler üç bölgeye ayrılmıştır. Biz, Türklerin yaşadığı bölgeyi ve haritada onlara komşu olan milletlerin yerlerini dördüncü bölge olarak tanıtmaya çalışacağız.

Birinci bölge; Güney bölgesine ait olanlar: Zenci bölgesi; Berberiler bölgesi, Zet bölgesi ve Habeşistan, Afrika'nın doğu sahili, Zengibar'dan yukarıya kadar gösterilmiştir.

Sind Bölgesi ve Hind bölgesi; Hindistan, İndus nehri ile ayrılmıştır.

Serendib⁶¹ (Seylan veya Sri Lanka); Serendib Dağı Arap menkıbelerinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Dinî metinlerden anlaşıldığına göre, Hz. Âdem ile ilgili verilen detay bilgide şu vurgulanmıştır; Mahbitu Âdem “aleyhi's-selâm”, Hz. Âdem'in ayak izinin bulunduğu yer haritada güney bölgesinde gösterilmiştir.⁶²

İkinci bölge; Batı Bölgesi Ülkeleri: Haritanın en batı noktasında Mağrib ülkesi yer alır ve burası Endülüs'tür. Hemen bir üst bölge olarak Kayravan toprağı ve onun dışındaki bölgelere yer verilmiştir. Kayravan'ın hemen altındaki kenar notunda; “Isının yüksekliğinden dolayı insanların meskun olmadığı yer” denilmiştir. Yani, Ekvator'da insanların yaşamadığını ifade ediyor.⁶³

Hicaz bölgesi ve Yemen toprakları; Hicaz'ın hemen üstünde İki Irak (Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem) bölgesi yer almaktadır. Daha sonra İran'a ait bölgeler gösterilmiştir. Takip edenler Huzistan, Fars, Kirman, Sicistan ve Gazne bölgeleri İran içerisinde yer almaktadırlar. İndus'un kuzeyinde Kara Kurum dağlarına yakın bölgede Keşmir yer almaktadır.⁶⁴

Hind Çölü'nün diğer tarafında ise; Sedd-i Zülkarneyn, “Zülkarneyn duvarı” gösterilmiştir. Zülkarneyn ile Büyük İskender kastedilmektedir. Çünkü o madenî paralar üzerinde Amon boynuzları ile tasvir edilmiştir. Şüphesiz ki, bununla o çok bahsedilen İskender duvarı kastedilmektedir.

⁶¹ İslâm coğrafyacılarından İbnü'l-Fakîh, *Muhtasarı Kitâbi'l-Büldân*'da dünyayı yedi iklime (bölge) ayırır bu bölgelerden biri de Serendib'den Habeş ülkesine kadar olanıdır, der (*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle...*, s. 234

⁶² Haritanın orijinali için bkz. Fatih Millet Kütüphanesi, Arapça Yazmalar, nr. 4189.

⁶³ Aynı harita.

⁶⁴ Aynı harita.

Burada güneyde gösterilmiştir. Duvarın diğer tarafında Yecüc ve Mecüc⁶⁵ ülkesi gösterilmektedir. Yecüc ve Mecüc, Kuzeydoğuda yaşamış kadim bir millettir. Belki de yazar, haritanın kuzeydoğusunda yer kalmamış olduğundan güneydoğuya yerleştirmiş olabilir. Belki de kötü şöhretli bir topluluğu Türk bölgesinde göstermek veya yerleştirmek istemediğinden de olabilir.⁶⁶

Üçüncü bölge: Batıdan doğuya İskenderiye ve Mısır sınırı, Kürtlerin ülkesi, Şam bölgesi (Suriye), Azerbaycan bölgesi, Deylemliler bölgesi, Horasan bölgesi (Ceyhun'un güneyi denize döküldüğü bölge), İki Hazar derbendi (geçidi), Âbiskun Denizi (Hazar Gölü) Taberistan bugünkü Mazenderan ve Harezmi bölgeleri (bugünkü Hive şehri dahil, gerçi daha kuzeyde olması gerekirdi) haritada yer almaktadır. Yine haritada Cend bölgesi Ceyhun'un denize döküldüğü yerde bulunan Harezmi'e ait olan Urgeç ile özdeşleştirilmiş gibi gösterilmiştir. Sir Derya nehrinin doğduğu yerde Hocend, Kâşân, Merğînân ve Özkent şehirlerinin bulunduğu Fergana eyaleti yer almaktadır.⁶⁷

Dördüncü bölge: Kaşgarlı'nın haritasında, asıl belirtilmek istenen bundan dokuz yüz yıl önceki Türk dünyasıyla, Türk halklarının uzaktan yakından ilgili buldukları uluslar ve ülkelerdir. Haritanın merkezinde, yönlendirmek bakımından Türk hükümdarlarının oturdukları Balasagun bölgesi yer almaktadır. Öbür ülkeler bu ölçüye göre ayarlanmıştır. Fakat eski Türk geleneğine uygun olarak asıl yön, tıpkı Göktürklerde olduğu gibi doğu ile başlamıştır.⁶⁸ Haritanın başlıca amacı, Türk illerini belirtmek olduğundan, Türklerle ilişkileri bulunan ülkeler, dolaylı olarak gösterilmiştir. Ama yine de eksik kalmış yönleri vardır. Örneğin *Dîvân*'da adları geçen Çiğil, Suvar gibi Türk boylarının adlarına haritada rastlanmamaktadır.⁶⁹

⁶⁵ *Mücmelü't-tevârih*'e göre, Yafes'in oğlu Mîsek'in soyundan gelen bir ulus. Yaşadıkları bölgeye Yecüc Mecüc ülkesi denilir. Coğrafyacılar beşinci iklimi (bölge) buradan başlatırlar (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 30- 35; *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle...*, s. 378-385.

⁶⁶ Aynı harita.

⁶⁷ Aynı harita.

⁶⁸ Aynı harita.

⁶⁹ A. Caferoğlu, *a.g.m.*, s. XVIII; Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lûgati't-Türk," *DİA*, IX, 448.

Kaşgarlı Mahmud *Dîvân*'da yirmi Türk boyunu temel olarak almıştır. Kendi içlerinde bölünen çeşitli soylar ve uruklar, bu haritaya alınmamıştır. Türk boylarının onomastik yayılım ve durumlarını gölgelemek amacıyla, Kaşgarlı, yalnız Oğuz boyunun, yirmi iki uruğunu göz önünde bulundurmıştır. Damgalarıyla birlikte belirtilen Türk urukları şunlardır: 1. Kınık, 2. Kayı, 3. Bayundur, 4. İva, 5. Salgur, 6. Afşar, 7. Bektili, 8. Büktüz, 9. Bayat, 10. Yazgır, 11. Eymür, 12. Karabölük, 13. Alkabölük, 14. İğdır, 15. Üregir, 16. Tuturga, 17. Alayonluğ, 18. Tüger, 19. Peçenek, 20. Çavuldur, 21. Çebni, 22. Çarukluğ'dur. Kaşgarlı'nın herkesin bilmesini gerekli gördüğü Türk boyları bunlar olmuştur. Öbür ulusların toponomisi ise kısaca belirtilmiştir. Mahmut, *Dîvân*'ının sonunda, Türk dünyasına ilk Türk haritasını vermekle en önemli hizmetlerinden birini daha yapmıştır.⁷⁰ Şimdi haritada geçen yer, kavim ve bölge adlarını *Dîvân*'da geçen anlamlarıyla karşılaştırarak göstermeye çalışacağız.

Volga'nın Hazar denizine döküldüğü bölgede yerleşik olan Hazarlar gösterilmiştir. Bu halkın ismi Hazar Denizi'ne verilmiştir. Hazar Denizi ve Aral gölü bölgesinde çok sayıda Türk boyları gösterilmiştir.⁷¹

Peçenekler⁷², Ural-Altay kolundan gelen Hazarlar⁷³, Bulgarlar⁷⁴ ve Kumanlar⁷⁵ ile akrabadırlar. Ural bölgesinde Oğuzlar tarafından sıkıştırıldık-tan sonra Don bölgesine yerleşmişlerdir.⁷⁶

Ruslar⁷⁷, Hazar denizinin diğer komşularındadırlar. Don, Volga ve diğer akraba Slav boyları örneğin Sakaliba gibi Don nehri havzasındaki Slavlar, daha sonraları İstria ve Dalmaçya'ya göç etmişlerdir.⁷⁸

⁷⁰ A. Caferoğlu, aynı yer.

⁷¹ Aynı harita.

⁷² *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 28, 30, 57, 488; II, 48, 67'de 22 Oğuz bölüğünden biridir. Rum yakınında oturan Türklerden bir bölük olarak tarif edilir.

⁷³ *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 411'de Hazar ismi " Türk ilinde bir yer adı "olarak geçmektedir.

⁷⁴ *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 30, 32, 437, 456; II, 67, 225'te Türklerden bir bölük; yer olarak, İdil boyunda tanınmış eski bir Türk şehri bilgisi verilir.

⁷⁵ İdrisî, *Nüzhetu'l-müşâk* adlı eserinde Karadeniz'in Kuzeyinde yaşayan Kumanların yaşadığı bölge ve şehirlerden bahsetmektedir (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 118).

⁷⁶ Aynı harita.

⁷⁷ Rus ismi iki yerde geçmektedir (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 32; II, 48).

⁷⁸ Aynı harita.

Biraz daha kuzeyde Varank (Varanğ)⁷⁹ denilen bir ulus var. Burada en uç kuzeybatı gösterilmiştir. Varanklar, 862 yılında Nowgorod'da Rus devletini kuran Danimarka ve İskandinavya'daki Germen Normanları'dır. Onlar Rusya ve İstanbul'da Varäger veya Varanger olarak adlandırılırlar.⁸⁰

Haritada, Hazar denizinin kuzey doğusunda Bulgarlar yer alır. Bunlar beyaz Bulgarlardır, Kama ve Volga'da yerleşikler ve başkentleri Bulgar şehridir. Haritanın en kuzey noktasındaki kenar notunda: "Aşırı soğuktan dolayı bu bölgede hiçbir halk meskun değildir" ifadesi yazılıdır. Kutup bölgesindeki iklim farklılığının bilindiği anlaşılıyor. Her yerde varlığını gösteren soğukun etkisi, medeniyet oluşumunu engellemektedir.⁸¹

Hazar denizinin kuzeyinde Volga ve Ural arasında Kıpçak⁸² yerleşim yeri ve Kıpçak Türklerinin farklı bir kolunun yerleşim bölgesi gösteriliyor. Görünen o ki, sadece bir boy o bölgeye yerleşmiştir. Aynı boy halen Tobol'da yerleşiktir. Onlarla beraber Kızıldişler adı geçen bölgeyi paylaşmıştır.⁸³

Aral Gölü'nün doğu alt tarafı Mankışlak⁸⁴ (Mian kışlak) bölgesidir. Mian, orta ya da yarım anlamına gelmektedir. Kızıldiş boyu, Hazar Denizi'nin doğusundan Talas Nehri'nden Narin bölgesine ve Tarım⁸⁵ bölgesinin batısındaki bu bölgede yerleşti.⁸⁶

⁷⁹ Üreng olarak yazılmış olan bu kelime Rum ülkesine yakın bir yer adıdır. Fuat Köprülü bu adın Varanğ olması gerektiğini söyler (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 135).

⁸⁰ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 145-146.

⁸¹ Aynı harita.

⁸² Türklerden büyük bir bölük, bu bölüğün oturduğu bölgeye de Kıpçak veya Kıpçak adı verilir. Ayrıca, Kaşgar yakınında bir bölge adı olarak da geçmektedir (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 28, 30, 31, 32, 474).

⁸³ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 146.

⁸⁴ *Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 465; II, 157. Oğuz ülkesinde bir yer adı.

⁸⁵ Uygur sınırında, Küçe yanında bir yer adı; aynı zamanda burada akan bir derenin adı (*Dîvânü Lûgati't-Türk*, I, 396).

⁸⁶ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 147.

Kıpçaklar bir Tatar boyudur⁸⁷ ve kısa bir süre sonra Temuçin'in (Cengiz Han) yönetimi altındaki Altın Ordu'yla devasa bir imparatorluk kurarak adlarını duyuracaklar. Aral Gölü'nün batısına doğru aynı boy; bir çeşit metropol kuracaklar.⁸⁸

Kıpçakların hemen altında Karacuk Dağı⁸⁹ gösterilmiş ve onun altında yeni kurulan bir bölge olan; Oğuzlar'ın ülkesi (Bilâdu'l-Guzziyya), veya Oğuzların başkenti, Aral gölünden iki günlük mesafede yer almaktadır. Oğuzlar⁹⁰ da Türk boyuna aittir. Karacuk Dağı'nın doğu üst kısmında Kıpçak ve Oğuz yerleşim yerleri ve Sıkal-i Muhdese şehri bulunmaktadır.⁹¹

İli nehir havzasında yaşayan "Tuhsi", "Yağma", "Çiğil" kabileleri bu sırada galiba Müslüman idiler. Bunların İslâm sınırındaki yerlerinin İli nehrinden kuzeyde ve Balkaş Gölü civarında olduğu anlaşılıyor. Balkaş Gölü de 'çok ve bol anlamında' "Derin Göl" adıyla zikrediliyor. İli nehrinin Balkaş'a döküldüğü zikredilmiyor. Göle yakın yerde "İki Ögüz" yani "İki Nehir" şehri ve bu şehrin "İli" nehri ile "Yafenç" nehri arasında bulunduğundan bu ismi almış olduğu belirtiliyor.⁹² Fakat haritada "Yafenç" İli nehrinin güneyinde ve İki Ögüz bunun kuzeyinde gösterilmiştir. İki Ögüz yanında bir de Kamlançu'dan bahsedilir. İslâm sınırında denilen ve haritada İli kuzeyinde gösterilen "Kümi-Talas" şehrini de yazar. Diğer bir yerde Uygur sınırında diyorsa da bunu yine bu İli kuzeyinde İki Ögüz civarında aramak gerekir.⁹³ Bundan daha kuzeyde Yamar Nehri akıyordu

⁸⁷ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1996, s. 136'da Kıpçaklar'ın, geldikleri bölgede Kumanlarla karıştığını ve bir süre sonra Kumanlar'dan "Kıpçak" diye bahsedilmeye başladığını, ifade eder.

⁸⁸ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 147.

⁸⁹ Karaçuk Dağı'nın yanı sıra Oğuzlara ait bir aynı isimde bir şehir var, Kaşgarlı, bu şehri Farab olarak gösteriyor (*Dîvânü Lûgâti't-Türk*, I, 487).

⁹⁰ *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'te birçok yerde Oğuz adı geçmektedir. Oğuzlar'ın 22 boydan oluştukları, kullandıkları özel işaretleri ve dil özellikleri gibi birçok konuda diğer Türk boylarından daha fazla bilgi verilmektedir (I, 4, 14, 25, 28, 30-33, 55, 394, 443, 465, 471, 473; II, 45, 48, 51, 60, 64, 67).

⁹¹ Aynı harita.

⁹² *Dîvânü Lûgâti't-Türk*, I, 159; III, 135, 243.

⁹³ *Dîvânü Lûgâti't-Türk*, I, 366; III, 235.

ki bu galiba şimdiki “Çuguçak” şehrinin bulunduğu yerdeki Emil Nehri olmalıdır. Burada “Yabaku” kabilesi yaşıyordu deniliyor.⁹⁴

Tatar Çölü veya Tatar bozkırının sınırını, İli (İla)Vadisi ve nehri belirliyor. İli vadisinin kuzeyinde ve Balkaş Gölü'nün batı ucunda Basmil Bozkırı ve Sarısu, Çu Nehri ve Balkaş gölü arasındaki stepler gösterilmiştir. Hemen yakınlarında Başkır Bozkırı; yani Başkır (Tatar-Fin karışımı)'ların bozkırları bulunmaktadır ki bugün dahi yukarı Kama, Ufa ve Perm şehirleri ile Orenburg'a kadarki bölgede yaşamaktadırlar. Bölgede Yemâk Türk boyunun yaşadığı Yemâk bozkırı da gösterilmiştir. Balkaş Gölü'nün etrafının çöllerle kaplı olduğu ve bölgede yoğun olarak göçebe Oğuzların ve Kimaklar'ın bulunduğu Mesûdî'nin et-Tenbîh⁹⁵ adlı eserinde ifade edilmektedir.

Kuzeydoğunun en dışındaki kenar notunda; “Bu bozkırlarda Nasnas denilen insanlar meskundurlar” deniyor. Bunlar vahşi ve ilkel insanlardır. Mevâziu'l-vühûş yani vahşi bölgeler ise; vahşi hayvanların bulunduğu sahalar olmalı. Ancak tanımlamalar basit tasvirten dolayı anlaşılmaz görünse de, anlaşılan o ki kuzeydoğuda, Altay sıradağları ve Sibirya Uralları'nın bulunduğu İrtiş nehri (Vadi-i İrtiş) bölgesindeyiz. Zaten Yemâk Çölü'nün kuzeyinde İrtiş vadisi gösterilmiştir.

Daha sonra her ikisi de Türk boyu olan Çomul⁹⁶ ve Kay⁹⁷ bölgeleri gösterilmiştir. Beldetü'n-nisâ, “Kadınlar şehri” anlamına gelen bu bölge, Nişabur'un kuzeyindeki Nisa ile eş anlamdadır. Hatta bugünkü haritalarda da geçmektedir.

⁹⁴ V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi-Dersleri-* haz. Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, s. 85-86; *Dîvânü Lûgâti't-Türk*, III, 28.

⁹⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, nşr. De Goeje, Leiden 1894, s. 62; R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 56.

⁹⁶ Çomul ismi önceki coğrafyacıların eserlerinde geçmemektedir. Yalnız *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'te Türklerden bir boy olduğu, Kay, Yabaku, Tatar gibi çöl halkından olup ayrı bir şiveye sahip oldukları, Türkçeyi iyi konuştukları belirtilmektedir (I, 28, 29, 32, 394, 459).

⁹⁷ Kay kabilesi de İslâm coğrafyacılarının eserlerinde geçmemektedir. *Dîvânü Lûgâti't-Türk*'te Türklerden bir boy olduğu; Çomul, Yabaku, Tatar gibi çöl halkından olup ayrı bir şiveye sahip oldukları, Türkçeyi iyi konuştukları belirtilmektedir (I, 28, 30, 32; II, 158).

Cafu; adı Java adını hatırlatıyor, ancak tabii ki yanlış yerde. Bölgenin ortasında bir şehir bulunmaktadır; Aleviler şehri, bir ihtimalle Lalan⁹⁸ ya da Lulan şehridir. Bir dağın üzerinde Lâlan, o dağın zirvesinde de Hakan'ın bir heykeli görülmektedir. Bu heykel 1900 Mart'ında Sven von Hedin tarafından Lop-nor'un kuzeyindeki Lop çölünde keşfedilmiştir.⁹⁹ Dağın diğer tarafında; "çok sayıda Türkler" ibaresi yazılıdır. Bu, "Türklerin yoğun olarak yaşadığı yer" anlamına gelmektedir. Belki de bununla Tibet Türkleri kastedilmektedir.

Denizdeki ada; Cabarka adası. Buranın Japon adası olma ihtimali üzerinde bazı iddiaları daha önce belirttik.

Kaşgarlı Mahmud zamanında Kuzey Çin anlamında Sin, Güney Çin anlamında ise Mâçin (Masin) kullanılıyordu. Orta Sin'e orada hakim olan sülalenin adıyla Hıtay diyorlardı. Kaşgar ülkesi ise Aşağı Sin sayılıyordu.¹⁰⁰ Mâçin, yarımadasının sağında yukarı Çin bulunmaktadır. Uzak Doğunun dışındaki bölgede Hatun Sînî (Kadın sureti) şehri vardır.

Doğu Türkistan'ın kuzeyinde yaşayan kavimler hakkında yazarın verdiği bilgilerde az ayrıntı vardır. Görüldüğü gibi İslâmiyetin doğudaki yayılma sınırını Kaşgarlı Mahmud'un eserine dayanarak epeyce doğru tayin etmek mümkündür. Fakat kuzey ve kuzeydoğu taraflarındaki Türk kavimleri arasında İslâmiyet'in yayılması hakkında verdikleri bilgiler o kadar açık değildir. X. asır coğrafyacıları yalnız Yedisu vilayetinin güney kısmını iyi bilmiş olmalılar. Tumanski yazmasında "İli" nehri de geçiyor. Fakat, yazarın bu nehir hakkındaki anlatımı karışık olup nehrin Isık Göl'e döküldüğünü söylüyor. Halbuki Kaşgarlı Mahmud İli nehrine çok önem veriyor. Hatta Türkler arasında kullanılan on iki hayvan ismiyle anılan takvimin kökenini de bu İli nehrine bağlıyor.¹⁰¹

Batıya doğru Bilad-ı Uygur; Uygurların ülkesi bulunur. Türk boylarının en doğuda bulunanı ve Çinlilerle komşu olanıdır. Çin'in kuzey orta

⁹⁸ İdrisî, *Nüzhetü'l-müşâk*, isimli eserinde, Lâlan şehrinin geniş ve çok mamur bir şehir olduğunu, güney tarafından çevreleyen yüksek bir dağın alt tarafında kurulduğunu, dağın başında mermerden büyük bir put inşa edildiğini ve bu bölge halkının puta tapıtığını söyler (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 106).

⁹⁹ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 146.

¹⁰⁰ V.V. Barthold, *Orta Asya...*, s. 87.

¹⁰¹ V.V. Barthold, *Orta Asya...*, s. 84.

kısımında “İçinde suyun yok olduğu bozkır ve kumlar” diye muhtemelen Gobi çölünü işaret ediyor. Başaklarla kaplı ülke veya topraklar anlamına gelen Arz-ı Kelim Kuşan’ın, neresi olduğu tespit edilememiştir.¹⁰²

Şimdi sadece haritanın merkezindeki sıradağların arasında kalan şehirlerin tespit edilmesi kalmıştır. Haritanın merkezinde yani dağlarla çevrili ilk dikdörtgen içinde yalnızca Isık Göl yakınındaki Barsgân şehri yer almaktadır. Burası efsaneye göre Afrasyab’ın oğlu tarafından kurulmuş ve onun adı verilmiştir.¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud kendisi Barsgân boyuna mensuptur. Şehrin Isık Göl civarındaki harabeleri bugün hala mevcuttur.¹⁰⁴ Öteki kentler ve yerler Balasagun’a göre düzenlenmişler; yönler ise Orhon yazıtlarında gördüğümüz eski Türk geleneğine göre belirlenmiştir.¹⁰⁵ Haritada, Türklerin oturduğu sahalar ile yakın ilişkide buldukları komşuları belirtildiği halde, ilişkide bulunmadıkları bölgeler gösterilmemiştir. Genellikle Kaşgarlı Mahmud’un çeşitli şehirler hakkında verdiği kısa bilgilerden, elinde şimdi bizim elimizde bulunmayan birçok tarihî eserin varlığı anlaşılıyor ki, eğer bu eserler bulunursa pek çok sorun halledilebilir. Mesela Sıgun Samur şehrinde bahsediliyor veya İnçkend şehrinde bahsediliyor; ancak onların medenî şehir yaşamları ile ilgili fazla malumat bulamıyoruz.¹⁰⁶

Isık Gölün batısında dağlar arasında Türkistan’ın önemli bir şehri olan Balasagun yer almaktadır. Haritaya göre Tanrı dağlarının batısındadır. Kaşgarlı Mahmud, Balasagun şehrini merkeze koyup yedi nehir bölgesini Türk kabilelerinin yerleşim alanı olarak ayırmıştır.¹⁰⁷ Yakut el-Hamevî, Mu‘cemü’l-Büldân’da Balasagun için, Kaşgar’a yakın, Türk hududunda büyük bir şehirdir diyor.¹⁰⁸

¹⁰² “Türkische Welkarte von al Kaschgari”, s. 146-147.

¹⁰³ *Dîvânü Lûgati’t-Türk*, I, 392-393, 439; II, 49; III, 135, 222, 240, 417.

¹⁰⁴ A. Taşağıl, *a.g.m.*, s. 136

¹⁰⁵ S. Tekeli vd., *Bilim Tarihi*, s. 207.

¹⁰⁶ V.V. Barthold, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰⁷ S. M. Ahmad, “Harita”, s. 208.

¹⁰⁸ R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 196; *Dîvânü Lûgati’t-Türk*, I, 30, 62, 124, 127, 471, 475, 495; II, 49, 145, 413, 441.

Doğudan batıya doğru Seyhun nehrinin güney batısından Altay Dağları ile Fergana bölgesi¹⁰⁹ arasında sırayla Semerkant¹¹⁰, Hocend, Merginan, Özkent¹¹¹ ve Fergana bölgesinin doğusunda Kâşân şehirleri yer almaktadır.

Uygur bölgesi beş şehirden meydana gelmektedir. Zülkarneyn tarafından kurulduğu söylenen bu şehirler; Sülmi, Koçu, Can-balık, Beş-balık (Göktürklerden Uygurlar'a geçmiş önemli bir şehir) ve Yengibalık şehirleridir. Bu şehirler, haritanın en doğusunda Çin'e yakın Uygur bölgesinde gösterilmiştir.¹¹²

Uygurların ülkesi olan Kan-çou vilayetini 1020 yılında fethetmiş olan Tangutlar (veya Tengüt)'ın¹¹³ adı da Kaşgarlı Mahmud'da geçmektedir. Sin ile Tangut arasında Türkçe garip bir isimle adlandırılan Hatun Sînî (Kadın sureti) şehri yerleştiriliyor. Bu isim açıklanmıyor; şehrin nasıl bir resim veya heykele nisbetle bu ismi aldığı söylenmiyor. Yalnızca Tangutlar ile Hatun Sînî halkı arasındaki bir savaştan bahsediliyor.¹¹⁴

Doğu Türk ilinde tanınmış bir şehir olan Kaşgar¹¹⁵, Tarım bölgesine doğru uzayan güzergah üzerinde batı doğu yönünde Yarkent, Hoten (Kaşgar ile Hind arasında bir bölge adı ve bir şehir adı), Cürcan (Çin yolu üzerinde Müslüman sınırlarından biri) şehirleri gösterilmiştir.

Balasagun ile Kaşgar arasında ikinci bir güzergah, Koçgar-başı ile başlıyor ve batı-doğu yönünde Tarım Nehri havzasında bulunan Uç, Barman (Afrasyab'ın oğlu tarafından kurulan ve onun adını taşıyan şehir) ve Kuça şehirlerinden oluşuyor.

¹⁰⁹ Fergana bölgesinde diğer bir adı Özkend olan bir Fergana şehri vardır (*Divânü Lûgati't-Türk*, I, 344, 380, II, 285).

¹¹⁰ Maveraünnehir ötesinde Ceyhun yakınında tanınmış bir şehir (*Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, s. 63; *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 444, 471; III, 150).

¹¹¹ Fergana şehrinin diğer adı (*Divânü Lûgati't-Türk*, I, 344).

¹¹² *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 111, 396, 404; III, 133, 135.

¹¹³ *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 28-29, 307; III, 138, 325, 327, 362.

¹¹⁴ V.V. Barthold, *Orta Asya...*, s. 88.

¹¹⁵ *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 10, 30, 124, 343, 380, 383, 394, 402, 436, 474, 484, 490; III, 135, 157, 370.

Haritanın ortasında yer alan dağlık bölgenin kuzeyinde, batı doğu yönünde üçüncü bir güzergah daha vardır. Burası en batıda ve Ceyhun nehrine yakın bir yerde gösterilmiş Şaş¹¹⁶ ile onun doğusunda İskender sıradağlarının başladığı yerde İsbîcâb (Çimkent veya Sayram diye bilinir), sonra Tıraz (Talas veya Taraz), Nazal, Yefenç (İli veya İla Nehrine yakın bir şehir, aynı zamanda bir dere), İki Ögüz (İli ve Yafenç dereleri arasında bir şehir) ve Kümi Talas (Uygur ili sınırında bir yer adı) şehirlerinin yer aldığı bölgedir.¹¹⁷

Y o l G ü z e r g â h l a r ı

İslâm coğrafyacılarının birçoğu, eserlerinde şehirler arasındaki mesafeleri, yol güzergâhlarını, derbendleri, ulaşım ve konaklama yerlerini detaylı tasvirlerle yazmışlar, bazen bölgesel haritalar çizmişlerdir. Bu coğrafyacıların çalışmaları ile K. Miller'in çizdiği haritayı da dikkate alarak seyahat ve ticaret yollarını aşağıda göstermeye çalıştık. Türkistan'daki yol güzergâhları çoğunlukla Tarım bölgesi etrafında ya da Seyhun ve Ceyhun bölgesinde bulunmaktadır.

İslâm ülkelerinin Karahanlılar devrinde Doğu Türkistan'daki sınırları hakkında yalnız Kaşgarlı Mahmud bilgi vermektedir. Bilindiği gibi Doğu Türkistan'daki medenî, gelişmiş yerler iki büyük yol üzerine dizilmiştir. Biri kuzey yolu olup Kuça ve Turfan'a, bir diğeri de güney yolu olup Hotan üzerinden Lobnor'a gider. Lobnor Tarım nehrinin ağızıdır. Kaşgarlı Mahmud'da Tarım'a "Usmi Tarım" denmiş, "Usmi Tarım" İslâm memleketlerinden Uygur memleketine akarak oradaki kumlarda kaybolan büyük nehrin ismidir. 11. yüzyılda İslâmiyet daha Turfan ve Lobnor'a ulaşmamıştı. Kuzey tarafındaki sınır şehri Kuça ve Bügür, güneyde ise Cürcan şehri var idi. Kaşgar'dan buralara kadar uzanan geniş ülkelerde Kaşgar hanından başka hanlar olup olmadığı söylenmiyor. Doğudaki ülkeler galiba Uygur hanına bağlı idi.¹¹⁸

¹¹⁶ Şaş (Taşkent) Maverâünnehir'de Seyhun'un ötesinde Türk ülkelerine hudut sayılan bir şehirdir (R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 142; *Divânü Lûgati't-Türk*, I, 443; III, 150).

¹¹⁷ İsmi geçen şehirlerle ilgili *Divân*'da geçen açıklamalar parantez içinde gösterildi.

¹¹⁸ V.V. Barthold, *Orta Asya...*, s. 81-82.

Şimdi, Kaşgarlı Mahmud'un haritasındaki yerleşim yerlerini dikkate alarak, Türkistan'daki doğu-batı yönünde yol güzergâhlarını gösterelim. Birinci Yol Fergana'dan başlayıp Cend bölgesinden Kaşgar, Hoten, Cürcan ve buradan da sıradağlar üzerinden Şancu (burası da Çin'deki Schang-schui ile aynıdır)'ya ulaşıyordu.

İkinci Yol Hocend'den Siri Derya nehrinin üzerinden Hotşent, Kâşân, Kagenkar'a, oradan Basi, veya Bave'ye sonra Karaşehr'e ve nihayet doğuya doğru Üst Turfan veya Barmân'a ulaşıyordu.

Üçüncü Yol, Şaş eyaletinden, bugünkü Sir Derya kenarından İsficab, Çimkent; Taraz (Talas) nehrinden veya topraklarından Aulieata, Nazal'a, Yafenç ve Tarım'ın kuzeyinde İki Ögüz, Kümi Talas'a kadar gidiyordu.

Dördüncü yol da dağ yolunun diğer tarafından Buhara ve Beşbulak'ın kuzeyinden Canbulak'a uzanıyor. Burskan şehri ve Isık Göl bölgesinin güneyinden geçerek Turfan (Birman)'a uzanmaktaydı.¹¹⁹

Sonuç ve Değerlendirme

Sonuç olarak, Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lûgati't-Türk'te çizdiği harita, eşine az rastlanan ve günümüze gelebilen ilk Türk dünyası haritasıdır. Bu harita, onun kitabının metninde bulunmayan birçok bilgiyi ihtiva etmesi itibariyle bir tarih kaynağıdır. Yaşadığı çağdaki Türk toplumunun dil özelliklerini ve kültür unsurlarını, Türk boyları ile komşuları arasındaki ilişkileri ele alan Kaşgarlı, Divan'ına eklediği bu Türk dünyası haritası ile Türkoloji bilimine çok önemli katkılar sağlamıştır. Kaşgarlı'nın haritasında, asıl belirtilmek istenen bundan dokuz yüz yıl önceki Türk dünyasıyla, Türk halklarının uzaktan yakından ilgili buldukları uluslar ve ülkelerdir. Bu haritada, İslâm haritaları ile beraber eski Türklerin cihan hakimiyeti anlayışlarını görebilmekteyiz. Yönlerin, Orhon yazıtlarında gördüğümüz eski Türk geleneğine göre belirlenmiş olması nedeniyle, İslâm öncesi Türk kültür izlerini taşımaktadır. İslâm âlemindeki Moğol boylarının tarihsel anlamına ve bu boyların o dönem içindeki politik gelişimlerine değinmektedir. Türk dünyası ile o günün bilinen ülkelerini gösteren bu harita, İslâmî dönem Türk coğrafyasının ve

¹¹⁹ "Türkische Welkarte von al Kaschgari", s. 148.

haritacılığının özgün bir ürünü sayılır. Birunî'den veya önceki diğer İslâm coğrafyacılarından etkilenmiş olabileceği tahmin edilmektedir ancak, İslâm coğrafyacılarından daha farklı ve ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un Türk dünyası haritası basit ve plan şeklinde olup İslâm ülkeleri düzenli bir şekilde bölgelere ayrılmıştır. Uzakdoğu tanıtılırken ve esere eklenen harita çizilirken, Müslüman coğrafyacıların eserleri kullanılmıştır. Ancak Türklerin yaşadıkları bölgelere ilişkin bilgiler Kaşgarlı Mahmud tarafından toplanan coğrafi birikimin neticesidir. 11. yüzyılın ilk yarısında Türkistan'ın doğu sınırındaki İslâmlaşmayı bu haritadan kolaylıkla öğrenebiliyoruz. Bir plan olarak birçok hatalar olmasına rağmen Doğu bölgelerine ilişkin verdiği bilgiler gerçeğe uymaktadır. Haritanın amacı, Türk dilinin tespitini mümkün olduğunca görselleştirebilmek olduğundan, kitabın amacıyla örtüşmektedir. Ne yazık ki, günümüze değin bu harita Batılı bilginler tarafından ele alınıp az çok işlendiği halde Türk bilginlerince gereği kadar ilgilenilmemiştir. Tarih-coğrafya ile ilgilenen bilim adamlarının bu haritadan daha fazla yorumlar çıkarabileceği muhakkaktır.

“THOUGHTS ON THE KAŞGARLI MAHMUD’S *DİVÂNÜ LÛGATİ’T-TÛRK* AND THE MAP OF
TURKIC WORLD IN IT”

Abstract

*The Turkic World Map drawn by Kashgarlı Mahmut in his *Dîvânü Lûgati’t-Türk* is the first of its kind to depict the geography of the Turkic world in detail so far. Taking into consideration the language features and cultural characteristics of the Turkish society of his age, the Turkish tribes and their interaction, Kashgarlı, with this map included in his collection, made serious contribution to Turkology. Mahmud’s map is quite simple and looks like a rough scetch. The Islamic world in the map is divided into regions regularly. In dealing with the separate countries, the author seems to have preferred to follow a simple method drawing direct lines from South to North, i.e., from East to West. In the map, the mountains are shown in red, the rivers in blue and the sandy places in yellow, a technique used in the Islamic cartography in the past. This map is a source for history since it contains valuable information that can not be found in the main text.*

Keywords

Dîvânü Lûgati’t-Türk, Turkic World Map, Turkish Map of Language, Cartography, Mahmud of Kashgar